

חיים גרטנר

הרב והעיר הגדולה

הרכבות בגליציה ומפגשה עם המודרנה, 1867–1815

מרכז זלמן שזר

חיים גרטנר

הרב והעיר הגדולה

הרבנות בגליציה ומפגשה עם המודרנה, 1815–1867

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית
פרופ' ירחמיאל כהן (יו"ר), פרופ' דוד אסף, מר צבי יקותיאל, פרופ' גדעון פוקס,
פרופ' שמואל פיינר, ד"ר אמנון רוזנקרואצקין
מרכזת המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכה לשונית: יצחק כהן
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד המדע, התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות
בית שלום עליכם
הקתדרה לתולדות הרבנות באירופה בדורות האחרונים ע"ש הרב יקותיאל וחנה קליין
קרן ע"ש לוציוס א' ליטאואר

מסת"ב 0-300-227-965-978
מספר קטלוגי 627-185
© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ג
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

לנעמה

ולילדי נעם, אורי, שחר ועמית

תוכן העניינים

11

פתח דבר

- 17 פרק ראשון: מבוא – הרבנות בגליציה והאתגר המודרני
- 22 א. מינוי רבנים באירופה בראשית המאה התשע-עשרה
- 26 ב. תקנות למינוי רבנים בגליציה, הלכה ומעשה
- 28 ג. ה'לקונה' ברבנות ערי המחוז בגליציה
- 32 ד. שיטת המחקר: בין היסטוריה לוקלית לפרוסופוגרפיה טיפולוגית

- 37 פרק שני: בין חרם לרצח – משכילים מתונים ו'רבנים מגיבים' בלבוב

- 37 א. בין חרם לרצח
- 39 1. החרם כנגד משכילי לבוב, 1816
- 46 2. למדנים ומשכילים בלבוב בשנות העשרים והשלשים
- 61 3. קהילה ללא רב: רצח הרב אברהם כהן והמאבק על משרת רב המחוז
- 67 ב. הרבנות המגיבה
- 67 1. יוסף שאול נתנזון – רב מתון או רב מגיב?
- 69 2. הרב-המגיב: פולמוס ה'מאשין מצות'
- 77 3. "קבעתי לי ישיבה": נתנזון והכשרת רבנים
- 85 4. "שר המסכים": נתנזון והוצאה לאור של ספרות רבנית
- 91 5. למדנות ורבנות קהילתית

- 98 פרק שלישי: 'משכיל-רב' – המאבק על רבנות טרנופול

- 98 א. האם משכיל יכול לכהן כרב?
- 100 1. העימות סביב רבנות שי"ר, 1837–1840
- 109 2. מתי החל העימות?
- 112 3. "ומי המה המסיתים?": מיפוי של המשתתפים בעימות
- 124 ב. פוסק או מחנך?
- 124 1. "עוד יש בי כח לעמוד בהיכל הרבנים": מדוע בחר שי"ר ברבנות?
- 127 2. "כאחד הגדולים": שי"ר כפוסק וכלמדן

- 134 3. "מגידות... על דרך חדש": שי"ר כדרשן וכמחנך
- 147 4. פרשת רבנות שי"ר כנקודת מפנה
- 149 ג. דיינים לצידם של רבנים
- 149 1. יוסף יואל דייטש: 'דיין משנה' ו'נאמן מסורת'
- 156 2. ראובן רפפורט: 'דיין משנה' ו'רב מגיב'

163 פרק רביעי: 'היפרדות האליטות' – רבנים, משכילים ובעלי הון בברודי

- 163 א. היפרדות האליטות
- 166 1. ברודי כ'עיר יהודית'
- 173 2. 'תורני-משכיל' ו'מצנט-כפול': האליטה הקהילתית עד שנות השלושים
- 188 3. ה'מצנטים' והחיפוש אחר ראב"ד לקהילה, 1820–1818
- 193 4. אב"ד מול ראב"ד: פרשת היתר העגונה וראשיתה של 'היפרדות האליטות'
- 199 5. 'רבו פריצי עמנו': בין סמכות של ייחוס לסמכות פרופסיונלית
- 204 6. אליטות מפוצלות: רבנות והנהגה קהילתית משנות הארבעים
- 208 ב. הפוסק האורתודוקסי
- 208 1. הראב"ד שלמה קלוגר כפוסק אורתודוקסי
- (א) פרשת 'עגלת המתים' (1844) 209; (ב) ההתפטרות מדיינות ברודי והתגובה על ועידת הרבנים בבראנושווייג (1845) 213; (ג) פרשת אתרוגי קורפו (1846) 216; (ד) העימות בשאלת עיסוקם של יהודים בחקלאות 216
- 221 2. קלוגר כפוסק על-קהילתי
- (א) פסיקה ל'תחום המושב' 223; (ב) פסיקה לגליצאים בנסיכויות הרומניות 228
- 230 3. קלוגר כפוסק אורתודוקסי: הדימוי המשכילי

240 פרק חמישי: הרב בזירה הפוליטית – המאבק בין רבנים לדיינים בקרקוב

- 240 א. הרב בזירה הפוליטית
- 240 1. מעמדם החוקי של הרב ובית דינו בקרקוב, 1867–1815
- 247 2. הרב דב בער מייזלש והמאבק הלאומי הפולני בקרקוב
- 251 3. מייזלש, דמות ודימוי
- 258 4. "יימי שנאתם כימי שבתם יחד": האב"ד מייזלש מול הראב"ד לנרא
- 263 ב. דיינים ללא רבנים
- 263 1. ראב"ד ללא אב"ד: העימות בין בתי הדין בקרקוב בשנות החמישים
- 269 2. הדיינים יענר ודמביצר כ'רבנים מגיבים'
- 285 3. אב"ד במקום ראב"ד: הנסיונות למינוי רב לקרקוב, 1861–1856

302 פרק שישי: משבר הרבנות בגליציה, היבטים חברתיים ותרבותיים

302 א. דגמי רבנות חדשים

302 1. 'רב־משכיל': רבנים והשכלה כללית

312 2. 'משכיל־רב': משכילים ומוסד הרבנות

316 3. תמורות במעמד הראב"ד

326 ב. תמורות ב'גיאוגרפיה' של הרבנות

328 1. הרב והעיר הגדולה: אורבניזציה ופסיקת הלכה

332 2. הגירת רבנים מחוץ לגליציה

335 3. 'חזקת רבנות': חסידות וירושת רבנות

353 4. חסידות ורבנות בגליציה

361 ג. תמורות בזהות העצמית של האליטה הרבנית

361 1. 'רבני גאליציה': גיבוש זהות גיאוגרפית נבדלת

363 2. 'רבנים מגיבים': אורתודוקסיה ורבנות במזרח אירופה

365 3. ראשיתו של 'מחקר רבני' בגליציה

(א) כתיבה גנאלוגית חדשה: מסורת וחידוש 365; (ב) חוקרים־רבניים:

גנאלוגיה והגדרת גבולות 373

384 סוף דבר

392 נספח: אב"דים וראב"דים בלבוב, טרנופול, ברודי וקרקוב

397 מפתח ביבליוגרפי

397 א. מקורות ראשוניים

397 1. מקורות ארכיוניים וכתבי יד

398 2. מקורות נדפסים

407 ב. מחקרים ומקורות משניים

429 ג. רשימת קיצורים נפוצים

431 מפתח

פתח דבר

"באמת קשה היום להיות רב על בני עיר גדולה... איך לקבל החדשות הטובות אשר יביא הזמן אתו, ולהחזיק בכל-זאת את הישנות וקדמוניות".
(הרב שלמה יהודה לייב רפפורט, טרנופול, 1838)

להעתקת מרכז הכובד של חיי הקהילה מן העיירה אל העיר במהלך המאה התשע-עשרה היתה השפעה מכרעת על קורותיהם של יהודי מזרח אירופה. העיירה נתפסה בעיני בני הדור כאי יציב של מסורת בתוך עולם משתנה, אך גם כמרחב מחיה שמרני ואדוק. העיר הגדולה, לעומת זאת, סימלה את המפגש עם המודרנה. החיים בה היו טבועים בחותם של חיוניות ודינמיות וזימנו אפשרויות כלכליות ותרבותיות חדשות. לצידן ניכרו בעיר הגדולה מגמות של חילון ושל התרופפות כבלי המסורת וניתן היה לחוש בה בדידות וניכור חברתי גדלים והולכים. בעיר היה גם מוחש מאוד המפגש עם מערכות השלטון ועם התמורות במדיניות החוקית שלו כלפי הקהילה היהודית. סביר אם כן לשער שתהליכי העיור הקשו במיוחד על תפקודן של המסגרות הקהילתיות המסורתיות ובראשן מוסד הרבנות. "באמת קשה היום להיות רב על בני עיר גדולה", הלין שלמה יהודה לייב רפפורט, רבה המשכיל של טרנופול. לדבריו, הכוונה כרב בעיר הגדולה חייבה כושר ניווט מורכב: "איך לקבל החדשות הטובות אשר יביא הזמן אתו ולהחזיק בכל זאת את הישנות וקדמוניות".¹ החיבור שלפניכם מוקדש לבחינת תולדותיו של מוסד הרבנות הקהילתית בגליציה במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה ולאופני התמודדותם של רבנים עם אתגרי המודרנה בצילה של העיר הגדולה. השאלה היא האם תהליכי העיור והמפגש עם המודרנה הצמיחו את פעילותו של מוסד הרבנות וניוונו אותו, או שמא נתפסו בעיני האליטה הרבנית כאתגרים מפרים ויוצרים שהובילו להגדרה מחודשת של תפקיד הרב ושל מוסד הרבנות.²

1 ראש דברי שי"ר, יט ע"ב – כ ע"ב.

2 מהפכת העיור באירופה במאה התשע-עשרה והשלכותיה החברתיות והתרבותיות העסיקה חוקרים רבים מדיסציפלינות שונות כבר משלהי המאה התשע-עשרה ואילך. החוקרים הניחו שישנו קשר בין תהליך העיור וצורת החיים העירונית ובין תהליכי המודרנה והחילון. הם הצביעו, למשל, על כך שהחוויה העירונית הובילה לערעור הבסיס המשפחתי והטריטוריאלי בעיר, לעליית חשיבותו של קנה המידה ההישגי במקומו של זה השיוכי ועוד. לסקירה מעודכנת של מצב המחקר ראו: A. Scaglia, 'Urban Sociology' and R. LeGentes, 'Urban Studies', in: N.J. Smelser

הבחירה דווקא בגליציה כמקרה מבחן איננה מקרית. מבחינה דמוגרפית היה זה האזור היהודי הוותיק ביותר בפולין והצפוף ביותר באירופה כולה. בגליציה חיו בשנת 1817 כ-200,000 יהודים. עד 1869 כמעט ושולש מספרם ועמד על כ-575,000 נפש שחיו בשטח של פחות מ-80,000 קמ"ר. משקלם היחסי של היהודים בתוך האוכלוסייה גדל גם הוא בהתמדה ובשלהי התקופה הנידונה עמד על כ-11%. בניגוד לאוכלוסייה הלא-יהודית, שרובה המוחלט התגורר באזורים כפריים, בלטו היהודים בגליציה כמיעוט עירוני מובהק. כשני שלישים מתוכם התגוררו בלמעלה ממאתיים ערים ועיירות והשאר גרו בכמה אלפי כפרים ואחוזות. בכמה עשרות יישובים עירוניים מנו היהודים למעלה מ-50% מן התושבים ובקהילות אחדות אף הגיע חלקם היחסי ל-80%³. מגוון דגמי הקהילות שהיו קיימים בגליציה, החל מן ה'יישובים' – כלומר הכפרים הקטנים, דרך ה'שטעטלך' – העיירות לגוניהן ועד ה'שטאט' – העיר היהודית הקטנה והגדולה, מאפשר דיון מקיף ולא אנקדוטלי במשמעויותיה החברתיות והתרבותיות של החוויה העירונית.

גם המפגש עם המודרנה היה בעל אופי ייחודי בגליציה, שכן היה זה אזור-ביניים גיאוגרפי פוליטי הניצב בין מזרח ומערב. המונח 'גליציאנר', השגור עדיין בפי העם, נראה כמתאר ממשות ותיקה שימיה כימות עולם. אלא שגבולות חבל הארץ המכונה "גליציה" נוצרו יש מאין רק בעקבות חלוקת פולין בין שכנותיה בשלהי המאה השמונה-עשרה. שטחי פולין, שהיו מאוחדים קודם לכן תחת ישות מדינית אחת, פוצלו באופן מלאכותי בין מדינות שונות. הקיסרות האוסטרו-הונגרית היא שכינתה בשם 'גליציה' (Galizien) את חבל הארץ הנרחב שסיפחה לעצמה מדרום-מזרח פולין, וזה התקיים כישות מדינית עצמאית רק עד סופה של מלחמת העולם הראשונה, כמאה וחמישים שנים אחר כך. חלוקת פולין היתה מן האירועים המשמעותיים ביותר בתולדות אירופה בסוף המאה השמונה-עשרה ובכלל זה עבור היהודים. השלטון החדש לא הסתפק בסיפוח שטחי גליציה ושינה את מערך החוקים והתקנות בהתאם לנהוג בשאר חלקי הקיסרות ההבסבורגית. הוקם בית נבחרים ('סיים') עצמאי לגליציה, הוגדרו מחדש מעמד הכנסיות והמנזרים ומעמד האיכרים מול האצולה, ונעשו פעולות נרחבות להקמת

& P.B. Baltes (eds.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, vol. 24, Amsterdam 2001, pp. 16082–16099. על השפעות המורכבות של תהליך העירוי על החברה המסורתית היהודית עמד כבר סטיבן לוינשטיין בדיון חלוצי על אודות יהודי גרמניה. ראו: S.M. Lowenstein, 'Was Urbanization Harmful to Jewish Tradition and Identity in Germany?', *Studies in Contemporary Jewry*, XV (1999), pp. 80–106. על מגמות העירוי בקרב יהודי גליציה במאה התשע-עשרה ראו: שטגר, המעמד החוקי; שימר, סטטיסטיקה, עמ' 10–1; לשצ'נסקי, אידישע פאלק, עמ' 85–111; רובשטיין, גאליציע; מיכלביץ', אזורי רישום; פרידמן, יהודי גליציה; גונסובסקי, קהילות יהודיות. השינויים בשטחה של גליציה בתקופה הנדונה מתוארים בהרחבה אצל הצ'נסקי, בעיית גליציה.

מערכת חינוך חדשה. גליציה נותקה מנתיבי המסחר ומן השווקים הפולניים והרוסיים שאליהם היתה קשורה קודם לכן ונאלצה להתאים את עצמה למבנה הכלכלי האוסטרי. הניתוק של הקיבוץ היהודי בגליציה מרוסיה ומפולין הפריד אלה מאלה קהילות יהודיות שעולמן התרבותי היה עד אז משותף. מכאן ואילך נבדלו יהודי גליציה מאחיהם שחיו בשטחי השלטון הרוסי במעמדם הכלכלי, התרבותי והפוליטי, ותהליכי התמורה שעברו עליהם בתחומים אלו התפתחו בקצב שונה ובתנאים שונים.⁴

המעבר אל השלטון האוסטרו-הונגרי שינה באופן מהותי את מעמדם החוקי של יהודי גליציה ובכלל זה את מעמדם של הרבנים ושל מערכת המשפט הרבנית. כתב הסובלנות שהעניק יוסף השני ליהודי גליציה ב־1789 היה גולת הכותרת במאמצי השלטון לשנות את האופי התרבותי והדתי של הקהילה היהודית.⁵ בין התקנות החדשות בלטו אלו שדרשו השכלה חילונית כללית כתנאי למינוי לרבנות, ואלו שצמצמו את האוטונומיה השיפוטית של בתי הדין הרבניים. חוקת 1789 קבעה שהחל משנת 1795 יחויב כל רב בגליציה לסיים בית ספר גרמני.⁶ רק בערי המחוז הותר לקהילות למנות רב־מחוז (Kreisrabbiner), ואילו בשאר הקהילות ניתן היה למנות מורה הוראה (Religions- weiser) או חזן (Schulsinger) בלבד.⁷ מבחינה תרבותית ודתית גליציה הפכה למרחב גבול בין 'מזרח' ו'מערב'. מחד גיסא, תנועת החסידות התפשטה בראשית המאה התשע־עשרה בתחומי גליציה, ובשטחה התפתחו שושלות חסידיות חשובות; מאידך גיסא, היהודים שסופחו למרחב האוסטרי דובר הגרמנית נחשפו ראשונים לדגם המודרנה המרכז־אירופי. בגליציה התפתחה מוקדם מאוד תנועת השכלה יהודית, והאליטה הכלכלית עברה גם היא תהליכי התערות תרבותית וחברתית.⁸ מטרתו של החיבור היא לתאר את תהליך ההתמודדות של מוסד הרבנות בגליציה

- 4 מגז'י, גליציה, מבוא ועמ' 1-3; בראוור, גליציה ויהודיה, עמ' 11-15.
- 5 את נוסח כתב הסובלנות ליהודי גליציה (Judenpatent für Galizien), מן ה־7 במאי 1789, ניתן למצוא בנספח לכתב־העת המאסף, ו (תק"ץ), חוברת שנייה, עמ' 1-2; וכן במהדורה מוערת אצל קרניאל, כתב הסובלנות. תרגום חלקי של המסמך לעברית מאת מ' גילון מצוי בתוך מקורות לתולדות עם ישראל בעת החדשה (מהדורה מורחבת), האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 187-191. ראו גם: קרניאל, המדיניות, עמ' 269-282, 435-449; מאהלר, דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, א, ספר ג, עמ' 34-37; סילבר, שרשי הפילוג, עמ' 4-7, 94-95, 109-111. על מעמד בית הדין הרבני ותהליך בחירת הרב מ־1772 ועד 1789 ראו: ברוור, גליציה ויהודיה, עמ' 178-186; סילבר, שם, עמ' 109-110.
- 6 קרניאל, כתב הסובלנות, עמ' 76 (סעיף 5).
- 7 קרניאל, שם, עמ' 75 (סעיף 2); פרידמן, יהודי גליציה, עמ' 148-149. על הדיונים אצל הפקידות האוסטרית בשלהי המאה השמונה־עשרה בדבר גבולות ההיתר להענקת תואר 'מורנו' לתלמידי חכמים הראויים להוראה, ראו: ר' מנקין, 'נפתלי הרץ הומברג - הדמות והדימוי', ציון, עא (תשס"ו), עמ' 191-193.
- 8 מאהלר, החסידות וההשכלה, פרקים 1-2; ברטל, בין שלוש אומות.

עם האתגרים הללו ואת התמורות שעברו עליו במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה. לא התעלמתי מן ההקשר החוקי והפורמלי של הפעילות הרבנית בגליציה, שכן ברור שהמסגרת החוקית של פעילות זו היא אחד מנתוני הפתיחה המרכזיים שיש לקחת בחשבון בעת הדיון. עם זאת, בחרתי שלא להתמקד בתיאור ציפיות השלטון ממוסד הרבנות וגם לא בתיאור השיח שבין ההנהגה היהודית ובין נציגי השלטון בנושא זה. כמו כן הגבלתי את הדיון עד לעת שבה החלו רבנים להתערב באופן ישיר בעסקנות הפוליטית המפלגתית החדשה, בשלהי המאה התשע־עשרה. המחקר שלפניכם מתמקד איפוא בתקופה של כחמישים שנה, מקונגרס וינה באמצע העשור השני של המאה התשע־עשרה (1815) עד פרסום החוקה האוסטרית החדשה בשלהי שנות השישים של אותה מאה (1867–1868). הנסיבות החוקיות החיצוניות ותהליכי התמורה הפנימיים היו באותן שנים אתגר קיומי עבור מוסד הרבנות בגליציה וחוללו בו שינוי של ממש. ב־1820 פירסם הקיסר האוסטרי תקנה שחייבה רבני קהילות להיבחן בכמה מקצועות כלליים ולקבל תעודת גמר רשמית. ארבע שנים לפני כן הכריז הרב של לבוב חרם ראשון כנגד בני החבורה המשכילית בעיר בשל חששו מן הפגיעה בסמכות מוסד הרבנות. בסופה של התקופה הנידונה זכו יהודי הקיסרות לשוויון זכויות ומעמדה החוקי של הרבנות השתנה באופן מהותי.

עיקרו של הדיון מתמקד איפוא בתקופה שבה עוצב השיח המודרני על אודות הרבנות. מטרת המחקר היא לשחזר אירועים מרכזיים בתולדות הרבנות בגליציה באותה עת, לנתח את אופני ההתמודדות של הרבנות עם האתגרים החדשים, וכן לבחון ולתאר טיפוסים שונים של פעילות רבנית שהתפתחו בגליציה באותה תקופה הלכה למעשה. בפרקיו הראשונים של הספר נבחן את קורותיה של הרבנות בארבע ערי המחוז הגדולות בגליציה באותם עשורים שבהם עוצבה תגובתה של הרבנות ביחס לאתגרים המודרניים. בפרק האחרון נבדוק עד כמה היו התמורות הללו ייחודיות לערים הגדולות ונשרטט קווים לאופיו של אותו מפגש עם המודרנה במגוון רחב של סוגי קהילות במדינה כולה.

הספר שלפניכם הוא גרסה מתוקנת, מעובדת ומורחבת של עבודת הדוקטור שהגשתי לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תשס"ד. כמה מן התוספות והתיקונים הם פרי מחקרי מאז ועד עתה, ולצדם הוספתי כהנה וכהנה מהערותיהם של קוראים מלומדים ושל חברים ועמיתים.

רבים סייעו בידי וחלקו עמי מחכמתם ומזמנם במהלך המחקר והכתיבה, ובראשם פרופ' עמנואל אטקס, המלווה אותי מאז ראשית צעדי בעולמו של מחקר, במהלך כתיבת עבודות המוסמך והדוקטור, וכן בשלבי עיבודו ועיצובו של המחקר הראשוני והפיכתו לספר. אני חב לו תודה מעומק הלב על שהנחני ונחני בדרך הארוכה והפתלתלה, במסירות, בתבונה, בעצה שקולה וברוח לב.

תודתי למורים ולעמיתים שסייעו בידי במידע, בידע ובהרחבת הדעת, ובהם פרופ' דוד אסף, פרופ' גרשון בקון, פרופ' ישראל ברטל, פרופ' זאב גריס, פרופ' מרצ'ין וודז'נסקי, פרופ' שמואל ורסס, פרופ' מרדכי זלקין, פרופ' חוה טורניאנסקי, ד"ר חיים כהן, פרופ' ירחמיאל כהן, בנימין לוקין, פרופ' יונתן מאיר, פרופ' מיכאל מאיר, ד"ר רחל מנקין, ד"ר מיכאל סילבר, ד"ר אדם פרזיגר, פרופ' קימי קפלן, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' שאול שטמפפר, ורבים אחרים. תודה מיוחדת לר' מאיר וונדר, ביבליוגרף ותלמיד חכם ששבילי גליציה נהירין לפניו כשבילי נהרדעא, שמדיעותיו שאבתי מלוא חופניים.

חודשים רבים וארוכים ביליתי במסעות מרתקים בשבילי אוצר החכמה העברית הספונים במרתפי הספרייה הלאומית בירושלים. מנהל מחלקת ההשאלה מר שלמה גולדברג נעתר תמיד לכל שגינותי ואף תרם במאור פנים מאוצר ידיעותיו. יחד עמו סייעו לי בחפץ לב גם צוות הספרנים, עובדי המחסן, ספרניות אולם הקריאה למדעי היהדות ועובדי המכון לתצלומי כתבי יד. תודה גם לגב' הדסה אסולין, מנהלת הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ולצוות עובדי הארכיון, וכן למפעל לביבליוגרפיה עברית ולעובדי מכון 'חכמת שלמה', כולם בירושלים. המרכז למדעי היהדות באוניברסיטת הרוורד אפשר לי להקדיש זמן לעיבוד הסופי של הספר ועל כך נתונה תודתי להנהלת המרכז ולפרופ' ג'יי האריס שעמד בראשו באותה העת.

המחקר נכתב בתמיכתם הנדיבה של קרן הזיכרון לתרבות יהודית בניו יורק, הקרן על שם מוריץ ושרלוטה ורבורג של המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית, קרן רוזנפלד לחקר תולדות יהודי הונגריה והאימפריה ההבסבורגית במרכז דינור לחקר תולדות ישראל באוניברסיטה העברית, וכן המרכז לחקר יהודי פולין ותרבותם באוניברסיטה העברית – לכולם תודה.

הוצאתו לאור של הספר התאפשרה בזכות תרומתם האדיבה של קרן ליטאואר; הקתדרה לתולדות הרבנות באירופה בדורות האחרונים על שם יקותיאל וחנה קליין באוניברסיטת בראיילן; בית שלום עליכם בתל אביב, והקרן על שם לסלי וורה קלר לטיפוח מורשת יהודית.

אנשי מרכז זלמן שזר דאגו במסירות רבה ובמקצועיות להוצאת הספר במתכונתו זו. תודה מקרב לב למנהל המרכז מר צבי יקותיאל. כן יבואו על הברכה יחזקאל חובר, מעין אבינרי-רבהון והעורך הלשוני יצחק כהן.

אחרונים חביבים בני משפחתי, נעמה, נעם, אורי, שחר ועמית – ששלי שלהם, וכן הורי, זהבה וז'ל וישעיהו יבדל"א, שפתחו עבורי את הצוהר אל עולמה ואל שפתה של רבנות ושל גלות.

פרק ראשון

מבוא – הרבנות בגליציה והאתגר המודרני

אל יתפלא הקורא, שהנני חוזר וכותב על דבר הרבנים שבעירי, כאילו לא היו בעירי שאר ענינים חשובים גם מבלעדי הרבנים ועניניהם. האמת ניתן להאמר שאחרי שחייתי וישבתי בעיר הזאת רק בימי בחרותי, שבהם הייתי חובש־בית־המדרש ומתענין רק בענינים תורניים או רבניים – חוץ מד' אמות של הלכה, לא היה לי בעולמי בימי בחרותי שום ענין אחר. אבל גם בלא זה, בימים ההם שכל הדין ודברים בין איש יהודי לרעהו נחתכו רק על פי הבית דין, היתה השפעת הרבנים גדולה בחיים כולם... (מיכאל הכהן בראוור, זכרונות אב ובנו, עמ' 23)

תולדות התרבות היהודית המסורתית בימי הביניים זוהו במידה רבה עם תולדות מנהיגיה ודפריה המלומדים, הלא הם הרבנים, הפוסקים, ראשי הישיבות, הלמדנים ומחברי הספרות התורנית. תפקידו של הרב בקהילה היהודית לא היה מעולם בעל אופי פולחני ולא דמה לזה של הכומר הקתולי. אף על פי כן, מעמדו של הרב חרג מעבר לתפקידיו ה'פקידותיים' והפורמליים, והוא ביטא גם ערכים דתיים וחברתיים. הרב ומוסד הרבנות נתפסו כמייצגים המובהקים ביותר של 'קהילה הקדושה' המסורתית.

הזיהוי הזה היה יסוד מוסד בתודעתם של ראשוני החוקרים ילידי מזרח־אירופה שבדקו את תולדות היהודים באירופה. משכילים חוקרי 'חוכמת ישראל', ולצידם תלמידי־חכמים חובבי קדמוניות, החלו להתעניין במהלך המאה התשע־עשרה בתולדות העם היהודי. משנות השישים של המאה התשע־עשרה ואילך התפרסמו המונוגרפיות הראשונות שכתבו אותם חוקרים ובהן תיאור תולדותיהן של קהילות יהודיות, וביניהן 'קריה נאמנה' (1860) על וילנה הליטאית, 'עיר הצדק' (1874) על קרקוב, 'כלילת יופי' (1883) על לבוב, ועוד רבות. החיבורים הללו היו למעשה לקסיקונים ביוגרפיים על אודות הרבנים ותלמידי החכמים שחיו ופעלו באותן קהילות.¹ המחברים הניחו שקורותיה של כל קהילה משתקפות בראש ובראשונה בתולדות רבניה וסופריה. התובנה הזו התקבלה גם על דעתם של חוקרים רבים בדורות האחרונים. קשה למצוא מי שעסק בתולדות היהודים באירופה בתקופה הקדם־מודרנית ולא בחן בין השאר, ולעיתים בעיקר, את תולדותיהם של המנהיגים הרבניים באותה עת ואת תולדות המוסדות

1 גרסנר, ראשיתה; ולהלן פרק 6.

פרק ראשון

הדתיים: בית הכנסת, בית הדין, מוסד הרבנות ועוד. גם אלו שהסתייגו מבלעדיותו של הדיון במוסד הרבנות ובחנו את מגבלות סמכותם של רבנים, לא התעלמו מחשיבותו הרבה לשרטוט התמונה ההיסטורית.²

דווקא בשל כך בולט בהעדרו דיון מקיף על תולדות הרבנות בעת החדשה. נושאים אחרים נתפסו בעיני החוקרים כחשובים וכמגדירים את מהות השינוי בעת החדשה: נאורות, מודרנה, חילון, לאומיות ועוד. הרבנות נתפסה כמוסד שהועם וזהרו שכן איבד את מעמדו המרכזי, ולפיכך הדיון בו נדחק לקרן זוית. ההנחה הרווחת במחקר עד לפני כמה עשורים היתה שתהליכי השינוי המודרניים פסחו על מוסד הרבנות, ושה התנוון והלך מאז שקיעתו בסוף המאה השמונה-עשרה.³ אם דנו ברבנות בעת החדשה, היה זה בדרך כלל אגב תופעות מודרניות אחרות שהמרכזיות שבהן היו החסידות וההשכלה. רבים מחוקרי תנועת החסידות הניחו שהחסידות צמחה על רקע משבר מתמשך שחלקו בא לידי ביטוי בחולשתה של האליטה הרבנית. תנועת החסידות נתפסה כמי שביקשה למלא את החלל שנוצר עקב המשבר. גם ההשכלה נתפסה כאופציה מתנגדת למסד הרבני הישן, לעולם ערכי ולתמונת העתיד שלו. תנועת ההשכלה תוארה כמי שהציעה אלטרנטיבה רציונלית להנהגה הרבנית המסורתית.

השלב הבא בדיון בתולדות הרבנות בעת החדשה החל במקביל לפריחתו של העיסוק בתולדותיה של האורתודוקסיה היהודית בעת החדשה. מחקריהם החלוציים של יוסף בן דוד, יעקב כ"ץ ומשה סמט בתחום זה הפנו את תשומת ליבם של החוקרים אל תולדותיהם של נאמני המסורת בתקופה המודרנית, ובכלל זה אל תולדות הרבנות בעת החדשה.⁴ התיזה שפיתחו קראה לשינוי התפיסה ולפיה התרבות הרבנית לא הושפעה מתהליכי המודרניזציה, והמתנה הדבק במסורת לא היה אלא מאובן אנכרוניסטי.

2 היקף החיבורים בנושא זה רחב מאוד. דוגמאות מאפיינות למאמרים וחיבורים מן הדורות האחרונים המתמקדים ברבנות: אסף, לקורות הרבנות; מ' ברויאר, 'מעמד הרבנות בהנהגתן של קהילות אשכנז במאה ה'ט"ו, ציון, מא (תשל"ו), עמ' 47-67; ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרינסיאנס, ירושלים תשל"ט; א"א אורבך, בעלי התוספות⁴, א-ב, ירושלים 1980; א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א; י"א דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים – דרכיהם וכתביהם בהלכה, ירושלים תשמ"ד; פראם, הלכה וחיים בפולין; י' זימר, גחלתן של חכמים, פרקים בתולדות הרבנות בגרמניה במאות השש-עשרה והשבע-עשרה, ירושלים 1999; טלר, רבנות קהילתית, ועוד.

3 למשל: מאהלר, דברי ימי ישראל, ו, עמ' 131-142; דובנוב, דברי ימי עם עולם, ה, עמ' 200-202. וראו: כ"ץ, גוי של שבת; הנ"ל, ההלכה במיצר; סמט, האורתודוקסיה, עמ' 99; הנ"ל, הלכה ורפורמה, בייחוד במבוא עמ' 1-5.

4 בן דוד, התחלותיה; כ"ץ, גוי של שבת; הנ"ל, פרספקטיבה; הנ"ל, ההלכה במיצר; הנ"ל, הקרע שלא נתאחה; סמט, הלכה ורפורמה; הנ"ל, היהדות החרדית; הנ"ל, האורתודוקסיה; הנ"ל, הלנת מתים; הנ"ל, השינויים; הנ"ל, תגלחת. רוב מאמריו של סמט קובצו לאחרונה לספר אחד (הנ"ל), חדש אסור מן התורה) וההפניות למחקריו להלן יהיו על פי העימוד בספר זה.

הרב והעיר הגדולה: הרבנות בגליציה

ומפגשה עם המודרנה, 1815-1867

מוקדש למעבר מן העיירה המסורתית אל העיר הגדולה והמודרנית, מעבר שהייתה לו השפעה מכרעת על קורותיהם של יהודי מזרח אירופה. העיירה נתפסה כאי יציב של מסורת ושל שמרנות בתוך עולם משתנה. העיר הגדולה סימלה את המפגש הדינמי עם המודרנה וניכרו בה מגמות של חילון ושל התרופפות כבלי המסורת. אין פלא שתהליכי העיור איימו על תפקודן של המסגרות הקהילתיות המסורתיות ובראשן מוסד הרבנות. הספר מברר אם תהליכי העיור והמפגש עם המודרנה ניוונו את מוסד הרבנות או שמא הובילו להגדרה מחודשת של תפקיד הרב והציבו בפני הרבנים אתגרים חדשים.

הרב והעיר הגדולה בוחן את תולדותיו של

מוסד הרבנות הקהילתית בגליציה, האזור היהודי הוותיק ביותר בפולין והצפוף ביותר באירופה כולה, במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, ואת אופני התמודדותם של רבנים עם אתגרי המודרנה בצלה של העיר הגדולה. הספר משרטט מגוון עשיר ומפתיע של רבנים ודיינים מטיפוסים שונים, ומציע התבוננות מעמיקה וחדשנית בדמותו של מוסד הרבנות המסורתי. מן הדיון מתגלה בפנינו מוסד זה כבעל עמדה עצמאית ומגוונת אל מול אתגרי המודרנה וקריאת התיגר המשכילית.

ד"ר חיים גרטנר מנהל את אגף הארכיונים

ביד ושם. לימד באוניברסיטה העברית בירושלים וחוקר את תולדות יהודי מזרח אירופה בעת החדשה.

על העטיפה: תיאומיל מיאונטקובסקי, "כיכר

וולניצה בקז'ימייז" (Teofil Piłtowski, "Plac" Wolnica na Kazimierzu), 1837, בקרבן. באדיבות המוזאון ההיסטורי של קרקוב.

0 01850000627 9
185-627 דאנאקוד

מחיר מומלץ: 117₪